

AZ IDŐ ELMÉLETE. ¹

— Első közlemény. —

I.

Bevezető kétségek.

Az örökre változatlan sebességgel folyó időt az emberi elme egy kívülre való hatalomnak érzi. Jól tudja azt, hogy alóla sem a külső világ eseményei, sem saját lelke életének legtitikosabb tényei nem vonhatják ki magukat; mert időben történik a bolygók mozgása, a stallaktitek képződése, dynastiák és államszervezetek alakulása és süllyedése épp úgy, mint saját tapasztalatainknak életelekké való feldolgozása, terveink megállapítása, balvéleményeinkből való kibontakozásunk. Hatalomnak érezzük az időt nemcsak azért, mert hüvölő körével mindeneket körül fog, de hatalomnak azért is, mert nem áll módunkban, reá másutt eredményes átalakító

¹ Mutatvány Posch Jenő ily című, kéziratban kész munkájából.

E munka I. részének a fejezetei következők: I. Bevezető kétségek. II. A múlás ténye. III. A múlás megítélése. 1. A múlt- és a tagadó ítélet. 2. A mult-ítélet értelme. *a)* Általánosságok és *verbum substantiale*. *b)* Indogermán mult-alakok. *c)* Chinai mult-alakok. *d)* Tanulások. IV. A jövő esemény és megítélése. 1. Általánosságok. 2. A jövő-ítélet nyelvi alakjai. *a)* Képzős alakok. *b)* Segédigés alakok. 3. Tanulások. V. A jelen esemény és megítélése. VI. Az egyidejűség. VII. A

képességünket, causativ erőnket kiierjesztenünk, olyképen, hogy visszaidézhetnők azt, a mi elmúlt, közelebb hozhatnók. a mi még a jövő homályában dereng. Az idő egy minde-
neket magával ragadó, hatalmas folyam, melyen a tehetetlen ember kicsinyes mérőszközeit próbálgatja, de rohanását fel-
tartóztatni nem képes.

Az eseményeket nem tekintjük az idő részeinek. mintha az idő eseményekből volna összetéve, hanem azt mondjuk, hogy ezek éppen csak «benne vannak» az időben, ez pedig őket magával sodorja, úgy, mint a folyó a benne úszó testet. Tudjuk továbbá, hogy az idő jelenre, multa és jövőre oszlik fel. — hogy a *jelen* elnevezésen a most meglévőt értjük, mely jóformán ugyanabban a pillanatban válik multtá, melyben felfogjuk, — s hogy a jövő a jelent követi ugyanakkor, mikor ez a multba megy át. Hiszszük ezenkívül, hogy az idő folytonos természetű, sőt hogy folytonos mennyiség, abban az

tartósság. VIII. Az időképzet továbbfejlődése. 1. Ítélet-alakok. 2. A visszaidézhetetlen mult. 3. Az egymásutának fogalma. 4. Az időmérés tökéletesedése. 5. Az időnek és tulajdonságainak fogalma. 6. Időt jelentő szók. A) Magyar nyelv. a) Főnevek. b) Melléknevek. c) Határozók. d) Igék. B) Indogermán nyelvek. a) Fő- és melléknevek. b) Határozók. 7. Az időérzék. IX. Az idő metaphysikája.

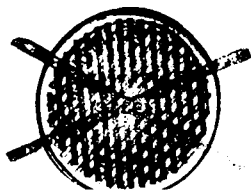
A munka II. része ismerteti és bírálja az időproblema főbb mukásainak az elméleteit (saját műveik vagy a legrégebb források alapján), névszerint a következőkét: Pythagoreusok. Plato. Aristoteles. Peripatetikusok (Strato, Kritolaus). Stoikusok. Epikureusok (Epikurus, Lucretius) Sextus Empirikus. Plotinus. Plotinisták (Jamblichus, Damascius, Simplicius). Szent Ágoston. Hobbes. Descartes. Spinoza. Locke. Leibniz. Berkeley. Hume. Euler. Condillac. Kant. (Kitérve a Kantra vonatkozó főbb bírálatokra). Schelling és Hegel. Herbart. *Visszaesés*: Trendelenburg. Ifj. Fichte. Ülrici. Baumann. Harmann. Eyfferth. Horwicz. *Subjectivista irányok*: Waitz. Spencer. Taine. Dühring. Liebmann. Lotze. Wundt. Volkmann. Közben számos kitérés másokra, többi között némely honfitársainkra is.

A szerző.

értelemben t. i., hogy nincs az a kis időköz, melyen belül még jelent, multat és jövőt is meg ne lehetne különböztetni. Végre hiszszük, hogy az idő végtelen mennyiség, vagyis, hogy az a sajátságos egymásután-következés, melyet magunk körül látunk, sohasem *keletkezett* és soha megszakadni nem fog.

Ez az körülbelől, a mit a laikus ember tud az időről, s a gyakorlati élet emberének nincs is szüksége egyébre. Minek is mélyedne bele mindazokba a finom, mondjuk körmönfont okoskodásokba, melyek a philosophia részéről e tárgyhoz fűződnek? Hisz akármily irányban jutnak is dülőre a vitatkozók, mégsem fogják a gyakorlati élet igényeit érintetni. Nem mutathatnak új módot az idővel való helyesebb elbánásra, sikeresebb felhasználására, nem új mértéket, melylyel azt talán pontosabban mérni lehetne, végre pedig éppenséggel semmi eszközt sem arra, hogy hogyan lehessen meg nem történtté tenni azt, a mit egyszer elhibáztunk, jelenné tenni azt a pillanatot, mely már elmúlt.

Az elmélkedésre hajlandó egyéniség azonban, — mert sohasem a gyakorlati életszükséglet, hanem mindenkor csak az elmélkedő hajlam szüli a philosophiai problémákat, — az elmélkedő egyéniség, mondom, nem nyugodhatik meg ebben a pusztá gyakorlati életre elégséges felfogásban. Önkényt felvetődik benne az a kérdés: micsoda folyamat az, melyet ő és vele együtt az egész világ az események közös mérővesszejének, szabályozójának tart? Talán valami finom anyag, valami fluidum, mely a természettudósok aetherén kívül a világot még bejárja? S ha igen, miért állítjuk, hogy az idő vég nélkül osztható, holott az anyagot, még az aetherét is, atomokból szerkesztettnek képzeljük? Továbbá, honnan veszi ez a finom «időanyag» azt az erőt, azt a sebességet, hogy mindeneget magával ragadjon? Hogyan tulajdoníthatunk annak magának is sebességet, a mit minden mozgás sebes-

ségének definitiójánál alapúl kell vennünk? Mi viszonyban áll a jelen, mult és jövő az egész időfolyamhoz, mert hisz a folyamban szilárdan megálló három rekesztéknek csak nem tartjuk tán, melyeken az «idő-folyó» az eseményekkel együtt keresztül folya? Másrészt meg nem ellenmondás-e, egyrészt azt mondanunk, hogy az *események* múlnak el, másrészt meg azt állítanunk, hogy a *jelen* az, a mi múlttá válik? Így tehát folyni nem az események folynának, hanem a jelen, mult és jövő; ez pedig három egészen megoldatlan kérdőjel. Avagy tán nem is anyag, nem is folyó ez az idő, hanem csak valami emberi ész-kovácsolta fogalom, valami ábrándkép? S ha igen, mi jogon tartjuk a világ folyása szabályozójának? hogyan tulajdoníthatunk neki kiterjedést, nagyságot, melyet mértékkel mérni lehet? hogyan hatalmat, mely fájdalmakat enyhít és sziklákat törmel? Végre, mi okból, mi célból koholta volna ki az emberi ész e fogalmat, melynek hasznát ellátni nem könnyű, de akadémikus voltát — a mikor kifogyunk belőle — annál könnyebb?!

Csak nagyjából való vázlatát adtam mindazoknak a kérdéseknek, melyek az idő körül fölmerülhetnek; csak úgy kapóra ragadtam ki egynéhányat a sok közül, melyekre a kutató elme e tárgyban indítottnak érzi magát. Már ennyiből is meglátszik azonban, hogy a bölcseledő okoskodásnak, mely hivatva van az emberi elmében a kétségeket eloszlatni, nagy oka van arra, hogy e tárggyal behatóbban foglalkozzék. Mi pedig a kérdések útvesztőjén csak úgy fogunk sikerrel keresztülgázolhatni, ha a legegyszerűbb kérdésnek megoldásán kezdjük, azén, a melyikhez más, egyszerűbb feladatnak a megfejtése nem szükséges, de maga egyebek megoldására módot nyújt. Kérdés, melyik az?

II.

A múlás ténye.

A felvetett kérdések közül mindenkit leginkább az érdekel, vajjon *micsoda* maga az idő: valami létező-e, szóval a külső világban meglévő dolog-e, avagy pusztán emberi ész alkotta fogalom? S aki az idővel tudományosan akar foglalkozni, szintén mintegy ösztönszerűleg ebbe a kérdésbe mélyed belé legelőször, nem kérdezve azt, vajjon nem kell-e másutt keresnie azt az Ariadne fonalát, a mely az itt felmerülő kérdések tarka sokaságából kisegíti.

Első sorban mi is ezt az időt, mint feltételes *valamit* vegyük szemügyre, még pedig, hogy tisztába jöhessünk vele, állítsuk magunk elé a lehető legegyszerűbb alakjában, vagyis hagyjuk el minden el-gondolható tulajdonságát. Kevés philozophiai jártasság kell hozzá, hogy valaki felismerje, mikép a *sebesen* folyás, a végtelenség, a végnélkül oszthatóság, sőt talán még néhány más tulajdonság merőben járulékos¹ vagyis oly tulajdonságai az időnek, melyeket bátran ki lehet hagyni abból a gondolat-complexusból, mely az «idő» szóhoz fűződik, — a nélkül, hogy az, a mi megmarad, megszűnnék időnek lenni. Egy részekből összetett, *lassan* folyó, és valamikor megszűnő időt — megengedem. — furcsa fajta időnek, de végtére is időnek ismerne el mindenki. Ugyanez a valaki azonban teljesen képtelennek fogja magát vallani arra, hogy elképzeljen egy olyan időt, melyben nincs jelen, mult és jövő. szóval, melyben nincs *egymásután*. A ki az egymásután-következésnek tényét veszi le az időről, az elvette magát

¹ «Járulékos» csak annyi, mint *másodrangú*. de azért nem «esetleges», sőt nem is «lényegtelen».

az egész időt is. Ily módon könnyű belátni, hogy az időnek a veleje, ama fent keresett «legegyszerűbb alakja» nem egyéb, mint az *egymásután*, vagyis, hogy az idő nem más, mint *az a körülmény, hogy az események «egymásután» következnek*. Ebből az következik, hogy azt a kérdést, «mi az idő?» — tulajdonképp így kell formulázni: «honnét van az, hogy az események egymásután következnek? — hogyan férkőzik az eseményekhez még egy egymásután?» (Minden ember akaratlanul is az egymásutánra, folyásra gondol akkor, mikor az időt gondolatban maga elé állítja, nem pedig az egyidejűségre, melyre nézve valaki talán megkövetelhetné, hogy az idő sarkalatos tulajdonságai közé soroljuk. Alább meg fogjuk mutatni, hogy az egyidejűséget éppen nem lehet oly értelemben alkotó elemnek nevezni, mint az egymásutánt, s ezért engedjessék meg, azt egyelőre egészen elmelőznöm.)

A kérdés tárgyát e szerint nem többé az *idő*, hanem csak az egymásután képezné, — az *x*-ek száma egygyel csökkent. A ki már most azon vizsgálódik, hogy mi az egymásután, hogyan került a világba: az hánykolódásai közben hajlandó lesz legközelebb az idő-phasisoknál, a jelen, mult és jövő kategoriáknál kikötni és ezeknek a létezését az egymásután okának tartani. Mert valóban, ha bizonyos dolgok jelenvalókból multakká, mások jövőkből jelenvalókká nem válnának, nem mondanók, s nem mondhatnók, hogy az események egymásután következnek. — Itt azonban tekintetbe jő, hogy az okoskodást meg is lehet fordítani, és bátran mondhatjuk, hogy csak azért beszélhetünk multról, jelenről és jövőről, mert a jelenségek egymásután következnek, vagyis csak ott, a hol ilyesmit észlelünk. A meddő szóharcznak véget vet az a belátás, hogy akár egymásutánt, akár három idő-phasist constatálunk valahol, mindenkor *egy* bizonyos tényt veszünk észre, ugyanazt az egyet mind a két

esetben. E tényt egyelőre nem tudjuk pontosan definiálni, miért is, — teljes tudatában annak, hogy merőben idői, vagyis éppen magyarázatra szoruló fogalmat használunk, — úgy írjuk körül, hogy az nem egyéb, mint *múlás*, vagyis az, hogy bizonyos jelenség jelenből multtá, más ugyanekkor jövőből jelené lesz. Valahányszor az ember akár a jelen, mult és jövő fogalmait, akár pedig az egymásutánnak, tehát végtére is az időnek fogalmát veszi alkalmazásba, mindenkor ez a tény, tulajdonkép ez a közszokás ellenére itt egy név alá foglalt *két* tény szolgál ítéletének alapjául.

Elérkeztünk kutatásunk legfontosabb pontjához, a múlás tényéhez, melyet — mint az alábbi fejtegetések meg fogják mutatni — az összes itt felmerülő kérdések közös kulcsának kell tekintenünk. Feladatunk már most az: megvizsgálni, vajjon miféle tény ez a «múlás», vajjon realis-e, avagy csak képzelt, illetőleg mi és mennyi benne az objectív realis tartalom?

Már a köztudalom embere is meg van győződve arról, hogy a múlásra vonatkozó ítéleteinek (ezeket ezentúl a rövidség kedvéért *mult-ítéleteknek* fogjuk nevezni) a külső világban mindenkor valami változás beállta felel meg, vagyis, hogy mindenkor valami változás áll be az objectív világban abban a pillanatban, a midőn egy ilyen mult-ítéletet érvényesen ki lehet mondani: a mit fordított okoskodással úgysis ki lehet fejezni, hogy ez az ítélet mindenkor valami változásnak a beálltát jelzi. Ha egy látogató távozott el tőlünk, s ennek következtében azt mondhatjuk: «az illető nálunk *volt*», akkor meg vagyunk róla győződve, hogy a változás a mi közvetlen környezetünk dolgában állott be, melyben ama látogató többé fel nem található. Ha elsütöttem egy fegyvert s ennek következtében azt mondhatom: «a fegyver eldurran^t», vagyis: durranása meg*volt* — akkor tudom, hogy a változás abban áll, hogy az én hallószerveimet többé hang nem éri e fegyver részéről. Ha egy szikla felrobbant s lett belőle kötörmelék,

akkor tudom, hogy a részeknek összefüggése dolgában állott be változás. Ha áll, hogy egy barátom meghalt, akkor ama testnek physiologiai tulajdonságban állott be egy lényeges változás. Sőt ha a látszólag változatlan létű 4000 éves pyramisra mondom rá, hogy ezelőtt is meg volt, a változás ott van, hogy ama pyramistól «ezelőtt» kibocsátott fényhullámok *most* nem hatnak szememre. Szóval, bármely körből választanók is a példát, mindig találkozni fogunk azzal a meggyőződéssel, hogy a múlt ítélettel valami változásnak a beállta van jelezve.

A philosophia a köztudalomnak e meggyőződését soha meghazudtolni nem fogja. Mindössze annyit tehet, hogy belőle ezt a két tételt vonja ki magának: «ott, a hol múltást veszünk észre, igenis van reális tény, valóban történik valami», és: «ez a tény nem egyéb, mint változás» — már csak azért is, mert múlttá *válík* valami a jelenből. Ezen a fokán okoskodásainknak legközelebb esik az a kérdés, hogy mi viszonyban áll e két tény, múltás és változás, egymáshoz? Mert ha igaz, hogy a hol múltás van, ott van változás is, úgy bizonyos másrészt az is, hogy változás nem képzelhető elmúlás, a régiebb alakoknak multtá válása nélkül. Éppen azért el kell ismerni, hogy a «múltás» és «változás» szók nem egyebek, mint egy és ugyanazon folyamatnak két különböző szempontból való elnevezései. Változásnak nevezzük az illető processust, ha és a mennyiben a régiek helyébe lépő új alakulatokra, a bepótlás tünetéjére vagyunk legfőbb tekintettel; múltásnak ellenben, ha csak a jelen adatoknak eltűnésére. Változást látok ott, a hol a letűntek helyébe mind annyiszor belépő új alakulatoknak szemléletébe merülök, — múltást ellenben, ha csak az eltűnteken s az eltűnés tünetéjén merengek.

Hogy azonban ez a belátás, mely szerint a múltás tényét a változására vissza lehet vinni, reánk nézve a tervbe vett

irányban, a múlás tényének tiszta megismerése céljára, gyümölcsöző legyen, kell, hogy a változás tényének szokásos definitióján egy kissé igazítsunk. Az a közkeletű definitio ugyanis, mely szerint a változás az a folyamat, «a midőn valamely anyag egymásután más-más alakot ölt, a midőn tehát valami *átalakul* (pl. a víz jéggé, hóvá, vagy gőzzé), a nélkül azonban, hogy az alapul szolgáló anyagnak mennyisége szaporodnék avagy csökkenne, — ez a definitio, mondom, nem elégít ki; nem azért, mert igen burkolt, éppen nem egyszínű feleletet foglal magában arra a kérdésre, hogy hova lesznek ama bizonyos régibb alakulatok, melyeknek amaz újak a helyökbe lépnek? Az egyetlen lehetséges felelet itt nézetem szerint az, hogy *megsemmisülnek*, vagyis hogy ott, a hol van változás, mindig van megsemmisülés, értvén ezzel *alakulatoknak*, vagy a mint nevezhetjük, *kapcsolatoknak* a megsemmisülését, melyeknek helyébe aztán egészen új alakulatok állanak be. A «megsemmisülés» szónak bevezetése itt mindössze is szabatosabbá fogja tenni a kérdéses definitiót, és e fogalom a természettudománynak azzal az elvével, mely szerint anyag és erő sohasem semmisül meg, megtámadható nem lesz, mert mi sem anyagról, sem erőről, hanem merőben a tényezőknek egy bizonyos találkozásáról, combinatiójáról kívánjuk kimondatni a megsemmisülést. A fenti példákban a látogatónak, illetőleg a hang- és fényhullámoknak ittléte, nálunk létele, a törmelékdaraboknak összefüggése és az emberi test életképessége az, a mire én rá akarom mondatni, hogy megsemmisült ugyanakkor, a mikor kimondhatom róla, hogy elmúlt. Még nyilvánvalóbb a megsemmisülés a térbeli mozgásnál, melyet a modern physika minden esemény közös typusának tart. A mikor a mozgó test $\sqrt{x_n^2 + y_n^2 + z_n^2}$ pontban van, akkor az előző $\sqrt{x_1^2 + y_1^2 + z_1^2}$ helyzet, vagyis eme pontban való létele, me-

lyet elmultnak tekintünk, meg is van semmisülve. — Magaról a múlásról a fennebbiek után nincs mit mondanom. Minden múlás változás lévén, önkényt következik, hogy a megsemmisülést illetőleg a változásról mondottak a múlásra is érvényesek.

Ezzel az elmélettel szemben valaki talán az okozati törvényre hivatkozva, azzal támadhatna, hogy az egymás *után* következő jelenségek e törvény értelmében egymásból is következnek, s akkor az előzőt nem szabad megsemmisültnek tekintenünk, mert különben a következőt, illetőleg *következményt* létre nem hozhatja. Erre az a felelet, hogy az előző, vagy mondjuk akár *«előzmény»*, semmi esetre sem szűnik meg előbb, míg csak a következmény létre nem jött, s ha e következmény megvan, reá úgy sincs többé szükség. Itt egyelőre csak ennyit, minthogy alább az okozati törvényt hangoztatók ellenvetéseivel s az ezen álláspontban rejlő tévedésekkel úgyis bővebben kell foglalkoznunk. — Meg kell azonban vallanom azt, hogy én a változásnak realis voltát nem képzelem másképp megmenthetőnek, mint úgy, ha elfogadjuk, hogy a dolgoknak egy bizonyos régibb állapota az újnak beálltával megsemmisült: mert ha nem, akkor vagy az újabb állapotot kell látszatszerűnek tartanunk s mellette a régebbit realisnak, vagy pedig elfogadnunk azt, hogy az új és a régi állapot együttesen állanak fenn. Mindkét esetben ellenmondásba jutunk a változás fogalmával. S épp ezért az okozatos törvényenyl annál kevésbé lehet a fenti megsemmisülés-elméletet megtámadni, mivel maga ez az egész törvény a változásnak megmagyarázására van szerkesztve, tehát eo ipso elismeri azt, hogy a világon *van* változás, hogy tehát a változás realis valami. S én éppen csak azt állítom, hogy sokkal szabatosabban fejezem ki a változás szellemét, ha azt mondom, hogy itt mindenkor *megsemmisül* a régibb állapot s egy új állapot tűnik elő, mintha azt mondanám, hogy

átalakul a régibb állapot egy új állapotá. Mert az «átalakul» szónak sem lehet más elfogadható jelentése, mint az, mely mellett én itt kardoskodom.

A megsemmisülést én objectiv világtenynek tartom, és mindjárt megszűnik az elfogadásától fázni, a ki e megsemmisülés alanyát — azt, a mire állítjuk, — nem téveszti szem elől. Ítéleteink, melyekkel a minket környékező világot leírjuk, individuumokra vonatkoznak. — így nevezvén minden egyes, akár substantialis, akár másféle adatot, mihelyt egyszer mint *ez-t itt* fogtuk fel. Minden individuum nem egyéb, mint egy matematikai értelemben vett «combinatio» vagy, mint fennebb nevezük, kapcsolat, azaz bizonyos, egyenkint másutt is feltalálható elemeknek bizonyos módon való összeállása. A mennyiben ilyen individuumot egy mult-ítélet alanyává tesztek, tulajdonkép azt mondom, hogy amaz *A* összeállásban, melyet eredetileg láttam, valami változás történt, a mennyiben t. i. az *a* elem belőle kilépett és *b* lépett helyébe. Mit mondjak már most az *A* combinatióra, mely tényleg nincs sehol, melyet nem mutathat fel senki? Az a felelet, hogy «átalakult» *B* combinatióvá, csak azt mondja, hogy most van egy *B* combinatióm, de nem mondja meg, mi történt *A*-val! Hogy az *A* tovább él ebben a *B*-ben, az mindenekelőtt nem igaz, mert legföllebb annyi állhat, hogy *A*-nak bizonyos elemei maradtak meg; én azonban csak azt a combinatiót nevezem *A*-nak, melyben *a* is benne van, mely szóval minden tekintetben olyan, a milyen azelőtt volt. Én mást nem felelhetek, mint, hogy *A* felbomlott, vagyis, minthogy nincsen semmi, a mi az *A* nevét viselhetné, ez lehet valami nemlétezőt jelentő pusztá szová silányodott: *megsemmisült*. — Egy barátomat tiz esztendei távolléte után viszontlátom és azt találok, hogy megöszült. Barátom egy individuum, vagyis számos külön-külön egyebütt is meglévő testi és lelki saját-ságnak bizonyos módon való összeállása --- *A*. Individualitá-

sához ezelőtt tíz évvel a barna haj is tartozott ($= a$). Ma ennek helyébe ősz haj ($= b$) lép. Nem kell-e elismernem, hogy az A tulajdonság-complexus, melyet emlékezetemben tartok, s melyet ma B tulajdonság-complexus helyettesít, ma már nincs meg sehol, vagyis hogy az a kapcsolat — a barátom és a barna haj közti kapcsolat — felbomlott, tehát mint egység megsemmisült?

A múlás tényéből tehát azt a világtényt olvastuk le, hogy a világon kapcsolatok alakulnak és kapcsolatok bomlanak (megsemmisülnek); bizonyos tulajdonságok (elemek) állanak össze, melyek ezen összeállásban egy bizonyos, általunk névvel illetett individuumot adnak ki, — és elemek bomlanak, azaz kilépnek amaz összeköttetésből, vagy mind, vagy a legtöbb esetben csak részben. Minden individuumnak voltaképen a legcsekélyebb változás után, mely rajta beállott, nevét el kellene veszítenie és újat felvennie. Tény azonban, hogy az emberi elme, mely úgysem az illető individuumon meglévő összes tulajdonságok miatt tekintette és nevezte el azt *ennek*, az ezen individuumot érő változásokban különbséget tesz és a legtöbb esetben úgy jár el, hogy a kapcsolatba belépett új tagnak az egyszerű megnevezésével praedicatumot, illetőleg jelzöt fűz ama kapcsolat eredeti neve mellé. Barátom «megöszült», de ő azért nem más valaki. Új individuumok elismerésére és ehhez képest új elnevezésre csak bizonyos, közelebből nem definiálható végső esetekben határozza el magát az elme, az ú. n. nagy, avagy «lényeges» változások esetében, már t. i. azokban, melyeket maga talál ilyeneknek. Hogy az elme e tekintetben milyen directívát követ, illetőleg, hogy ezt miként lehet helyesen megformulálni, nem tudom; de körülbelül biztos vagyok benne, hogy nem lehet objectiv szempontból megvonni a határt, vagyis meghatározni, mikor kelljen valamely változást akkorának ítélni, mely miatt a dolognak régi neve többé meg nem állhat.

A levegőnek szempontjából az, ha mozgásban van, minden-
esetre épp oly kevésbé *lényeges* változás, mint akár micsoda
folyadéknál avagy szilárd testnél. Mégis a mozgó levegőt új
individuumnak tekintjük és *szélnek* hívjuk, míg ellenben a
mikrobákkal és idegen gázokkal telt, tehát mindenestre
lényegesebben megváltozott levegőt egyszerűen csak «rossz»
levegőnek nevezzük.

Abban az esetben, ha valamely individuumnak új prae-
dicatummal való felruházására érezzük magunkat indítottak,
mindig egyszer mind egy mult-ítélet válik esedékessé és mon-
datik is ki, t. i. ha a figyelő elme az individuumnak ama
régibb állapotát veszi tekintetbe. Így jutottunk át lassankint
a múlás tényének felfogására, vagyis az idői ítéletekre.

* * *

E helyütt, mint az első pszichologiai természetű fejezet
közűbén szükséges tájékoztatásul megjegyzem, hogy e feje-
zetek az időképzet *kifejlődésének* valószínű menetét, nem
pedig mai kész időképzetünket akarják az olvasónak szemé-
lére vinni, főbb vonásaiban, miért is kérem az olvasót, szíves-
kedjék a pszichologikus fejezetekben velem együtt mindenkor
a naiv, időt még nem ismerő, de kezünk alatt successive
megtanuló elmének az álláspontjára helyezkedni és ne mai
kész idő-ismereteinek belezavarásával ítélni meg a mondan-
dókat. Hogy pedig az időképzetet nem készen hoztuk a világra,
hanem lassankint szereztük meg, mint bármely más ismere-
tünket, az Locke óta már nem is új igazság. Egyik bizo-
nyítékául pedig éppen az ily apránként való reconstructionak
itt bemutatandó lehetősége is szolgál. (Ellenvetésekkel a IX.
fejezetben foglalkozom.) Én e fejlődési menet legzsengőbb
hajtásának az idői *ítéleteket* tartom, azért térek rá legelőször
ezeknek a bonczolgatására. Az időképzetes elme-nyilatkozatok

alapjául szolgáló objectiv tényeket minden időkategorianál előzetesen tárgyaltam, hogy lássuk, *milyen* ténnyt *miképen* fog fel, illetőleg *kezdi* felfogni az emberi elme.

III

A múlás megítélése.

1. A *mult-* és a *tagadó* ítélet.

Ahhoz, hogy a múlás ténye ítélet alakjában nyerjen kifejezést, nyilván az kell, hogy az valamely észlelő elme részéről a megfigyelés tárgyát képezze. Másrészt meg azt is bizonyított dolognak vehetni, hogy ez az elme máskép, mint közvetlen szemlélés útján magának e tényről fogalmat sem szerezhethet: más szóval, hogy mult-ítéletet csak olyan ember képes magában megalkotni és használni, a ki a megfelelő jelenséget, a múltat valaha elszemlélte. Gondolkodó olvasónak ezt nem szükség hosszan bizonyíthatnunk, s az nem is fog előállani olyatén ellenvetésekkel, hogy sokszor olyasmire is rámondjuk «elmúlt», a mit elmúlónak illetőleg jelenlevőnek sohasem láttunk, pl. a világtörténelem alakjaira és eseményeire. Mert nyilvánvaló, hogy itt csak mások ítéletére hivatkozunk, végső elemzésben olyanokéra, kik amaz eseményeket elmúlóknak igen is látták, — s különben is, az ilyen mások után mondott ítéletekhez csak olyan ember képes valami értelmet hozzáfűzni, a ki valamiféle múltat, avagy mondják változást, valaha látott.

Hogy már most a múlt-ítélet megalakulásának módját és körülményeit tisztán magunk elé állíthassuk, a múltásnak egy lehetőleg egyszerű esetét kell alapul vennünk. Ilyen lesz az, mikor valamely érzékünkre valami egyszerű benyomás

(= *A*. pl. a szemre egy zöld fénysugár, avagy a fülre egy hang) ráhat és utóbb hatni megszűnik. Lássuk, mi történik akkor, midőn *A* hatás megsemmisült, vagyis többé nincs meg. Ne nézzünk utána az úgysis megsemmisült s tudomásunk szerint visszaterelhetetlen benyomásnak, mert azzal nem tanulunk semmit, hanem vizsgáljuk azt, hogy annak a lelkében, a ki ezt az elmúlást végig szemlélte, micsoda változások állanak be.

Itt segítségül hívjuk a tapasztalást, mely először is azt tanítja, hogy a felfogó idegcsoporthoz az az állapota (nevezzük feszültségnek), melybe a benyomás hozta, ennek eltávoztával együtt semelyik idegcsoporthoz sem lohad le azonnal, hanem csak lassankint, miből folyólag magát az eltávozott benyomást egy pár pillanatig majdnem épp oly élénken érezzük, mintha előttünk volna. (Gondoljon mindenki a napbanezés után szeme előtt lebegő, sokszor bosszantóan tartós képekre.) Tudjuk továbbá, hogy még az ilyen ú. n. utóképeknek elmúlása után is, azaz, ha a felfogó ideg már teljesen visszanyerte régi petyhüdt állapotát, bizonyos dispositio marad meg szervezetünkben, vagyis az a sajátság, melynélfogva az ember az illető érzetet, ha újra feltűnik, ismerősebb színben látja még akkor is, ha annak első belépésére tisztán és tudatosan nem emlékszik vissza,¹ s e dispositio idővel fokozódik odáig, hogy ama benyomást lelkünk elé állítani, azt mintegy szellemileg látni, róla beszélni és elmélkedni vagyunk képesek. Ha tehát az eltűnt benyomás mint ilyen megsemmisül is, de nem semmisül meg az az állapot, melybe a felfogása közben elménk jutott. Mikor valamely érzéket egy benyomás ér.

¹ «Die reproducirte Empfindung (az első benyomásnak lelki maradéka) tritt (értsd: manchmal) nicht als selbständige und freie Vorstellung im Bewusstsein hervor, sondern wirkt nur dazu, der erneuerten Empfindung das Gepraege der Fremdheit zu nehmen». Höfding: Vierteljahrsschr. f. wiss. Phil. VII. kötet.

megindul egy alapjában még egészen ismeretlen folyamat, melynek eredménye az, hogy bizonyos, ama benyomásnak megfelelő tartalom jut a szemlélőnek lelkébe, melyet, ha egyszer megvan, a benyomásnak magának a megszünte nem képes az elméből kizavarni. Sőt a tapasztalás azt bizonyítja, hogy az ilyen képnek az élete sokszor igen hosszú, másrészt azonban, hogy, ha a megfelelő benyomásnak eltüntetése folytán nem is, de kellő ráfigyelés hiányában az elméből végkép kitörlődhetik.

A léleknek azt a tulajdonságát már most, melynél fogva az eltűnt benyomás benne ily értelemben vett «nyomokat» hagy, — hogy egy régi philosophiai műszót használjunk új definitióval, — ezt a tulajdonságot, mondom, egy ismeretes, bár nem egészen megfelelő néven, *emlékező «tehetség»*-nek fogjuk nevezni, a «tehetség» nevével egyáltalán nem akarván valami titkos erőt értetni, hanem tisztán csakis a fenn körülírt tulajdonságot röviden összefoglalni.

Ez az emlékezőtehetség képesít bennünket arra, hogy a múlás tényét nyelvíleg kifejezzük. Pl., lehetőleg egyszerű esetet tartva szem előtt: «fáj, fáj», vagy akár: «a fájdalom elmúlt»; általános típusban: «*A volt*».

Ha ezt az ítéletet elemezzük, könnyen észreveszszük, hogy az, ha nem is egyértelmű, de rokonjelentésű ezzel az ítélettel: «*A nincs*». Ugyanis valónak, meglévőnek valami dolgot csak annyiban állítunk és állíthatunk, a mennyiben az érzékeinkre hat (elmellőzve itt egészen azokat az eseteket, mikor mások tanúsága alapján fogadunk el valamit valónak). Szóval annak az ítéletnek, hogy *valami megvan*, physikai correlatuma mindenkor az, hogy az illető *valami*, mint tényleges érzet hat, avagy hatni képes érzékeinkre. Épp ezért el kell ismernünk, hogy az, a mi a saját és kortársaink érzékeire csak *hatott*, de tényleg nem hat, nem is tartozik a valóság keretébe, — mert a mi csak volt, az tényleg nincs.

«Nincs» és «volt» tehát rokonértelmű ítéletek, mert mind a kettőt akkor használjuk, a mikor az illető érzettől, *melyre tényleg gondolunk*, meghatva nem vagyunk. Éppen azért, azt hiszem, ki lehet mondani, hogy minden mult-ítéletben tagadás rejlik, vagyis valami nem-létnek, valami hiánynak az észrevétele. A ki azt mondja: «volt pénzem», tényleg azt mondja: «nincs». Igaz, hogy ez a mult-ítélet azt is jelenti, — s ezt az olvasó megnyugtatósára mindjárt itt jegyzem meg, — hogy az, a mit «volt»-nak hívunk, a valóságból ment át a nem-létbe; míg ellenben a pusztá «nincs» azt is jelenti, legalább jelentheti, hogy a kérdéses dolog egyáltalán sohasem tartozott a valóság körébe. Az, hogy nincs pénzem, még nem azt jelenti, hogy volt, mert meglehet, hogy sohasem volt. A «nincs» általános, legszélesebb körű tagadást foglal magában, a «volt» pedig szűkebb körűt, de tagadás van mind a kettőben, s nekünk egyelőre ez a fontos.

Összehasonlítván a mult-ítéletet a jelen-ítélettel, arra a megállapodásra jutunk, hogy a mult-ítélet *egy* apperceptióval többet foglal magában, mint a jelen-ítélet. A jelen-ítélet csak összekapcsol két fogalmat egymással, vagyis azt az észrevételt tartalmazza, hogy az *A* jelenség tulajdonkép a *B* fogalomkörbe tartozik; szóval viszonyt állít fel két fogalom között. A mult-ítélet már most nemcsak hogy ítéleti formája által kimondja e kapcsolatot, de kimondja azt is, hogy egy ilyen, fennállónak ismert viszony felbomlott. Hogy a nyelvek maguk is tagadó értelemben, vagyis nem-jelennek, a valóság tagadásának fogják fel a maguk mult-alakjait, azt *Bopp*¹ is elismeri és magyarázatául hozza fel annak a ténynek, hogy a zend nyelv a maga praeteritum-formáit gyakran conjunctivus praesens értelmében, tehát a tényleg jelen nem lévőknek

¹ Vergleichende Grammatik . . . 3. kiadás. Berlin, 1870. II. kötet. 520. §.

a kifejezésére használja. «Es scheint in solchen Fällen die Vergangenheit von ihrer negativen Seite, als die wirkliche Gegenwart negierend, aufgefasst, und so zur Bezeichnung des ebenfalls der Wirklichkeit entbehrenden Coniunctiv's geeignet gefunden worden zu sein.»

Minthogy tehát a mult-ítélet az ú. n. universalisan tagadó ítélettel *egy* pontban találkozunk, és minthogy eleve is valószínű, hogy a mult-ítélet és az universalisan tagadó ítélet kimondásának a feltételei részben azonosak, (amennyiben az előbbihez csak egy bizonyos apperceptióval több kívántatik, mint az utóbbihoz): tehát itt először is az universalisan tagadó ítélettel kell foglalkoznunk, vagyis megfejtenünk azt a kérdést: micsoda lelki processus révén jut az ember arra az apperceptióra, hogy valami nincsen, mi viszi rá az elmét arra, hogy bizonyos esetekben egy *A*-érzetet ő reá hatónak valljon, más esetekben megtagadja, hogy ez az érzet ő reá hatna? Hogyan jutunk ehhez a megkülönböztetéshez, és miért nem valljuk magunkat akkor is az érzet tényleges hatása alatt állónak, mikor erre csak gondolunk, de hatásának kitéve nem vagyunk?

A feleletet erre a kérdésre igen könnyen megtalálja a laikus, de annál nehezebben a philosophus. Amaz ugyanis azt mondaná, «maga az a körülmény, hogy az érzet tényleg nem hat az emberre, elég ok arra, hogy észrevegye és kijelentse, hogy nem hat rá az érzet, — valamint az a körülmény, hogy az érzet tényleg ráhat, elég ok arra, hogy valaki magát az érzettől megilletettnek állítsa». A psychologus azonban az ilyen okoskodást nem fogadhatja el, nem pedig azért, mert jól tudja, hogy minden észrevétel és nyilatkozat lelkiállapotokból indul ki. Ha az egyén az egyik pillanatban az egyik módon, a másikon a másikon nyilatkozik, annak két különböző lelkiállapot az oka, s nem pusztán az, hogy a külső környezet ő körüle megváltozott. Persze igaz, hogy

végtere is a külső környezet változása az oka a szemlélő lelkiállapota változásának; de a ki az *embert* akarja megérteni, annak magukat azokat a szellemi állapotokat kell tanulmányoznia, melyeket benne a környezet változása előidéz, kutatnia a módokat, hogy miképen adaptálja saját egyéniségét e külső környezethez, s nem azt képzelnie, hogy elég a dolgokat a szemlélő elé kiraknia, majd boldogul ő velök a maga módja szerint. Igaz, boldogul, de tudni akarjuk, hogy mikép?

A mi azt a két, első tekintetre homlokegyenest ellentétes lelkiállapotot illeti, melyeknek egyike az «*A van*», másika az «*A nincs*» ítéletben nyer kifejezést: úgy ezekre nézve mindenekeelőtt el kell ismerni, hogy annál az egyénnél, a ki *A*-t távollevőnek állítja, ez mégis megvan, de képzet alakjában, mert hisz az illető gondol reá, különben nem beszélhetne róla. A teljes tényálladéknak szabatos leírása tehát úgy fog szólni, hogy oly valaki állít valamely *A* érzetet távollevőnek, a kinek ugyanakkor a fejében, képzet alakjában, megvan annak az érzetnek a képe. Ha már most összehasonlítjuk e két rendbeli lelkiállapotot, az érzőt és megfelelő képzelőt, s szem elől nem tévesztjük azt az igazságot, hogy a mindannyiszori elmenyilatkozatok az egyén lelkiállapotaival tartanak lépést: azonnal látni fogjuk, hogy ez állapotok olyannyira különböznek egymástól, hogy lehetetlen, mikép az érző ember őket egymással azonosítsa, illetőleg ugyanarra a nyilatkozatra érezze magát indítottnak az egyik, mint a másik állapotban.

Első, a mi itt feltűnik, az intenzitások különbsége. Az érzet ugyanis normalis lelkiállapotú egyéneknél erősebb, azaz sokkal jobban hatja meg az idegeket, mint pusztá képzeteik és ehhez képest az érzet egy sötétnek képzelt gondolat-háttérből sokkal élesebben emelkedik ki, mint a pusztá képzet. A képzetünket kétségbevonatni, vagyis elfogadni, hogy a kér-

déses kép nincs eszünkben, sokkal előbb volnánk hajlandók, mint hogy valamely érzetünket engednők elvitatni. Ha igaz is, a mit egyes újabb psychologusok az intenzitás-különbségnek kriteriumként szereplésre való alkalmassága ellen felhoztak, arra utalván, hogy mi bizony gyenge érzeteinket is tisztán meg tudjuk különböztetni náloknál gyakran sokszorta erősebb képzeleteinktől: mégis igaznak marad annyi, hogy ama nagyon számos esetben, a midőn nem ilyen végletek, vagyis egy igen élénk képzet áll szemben egy igen gyenge érzettel, ez a vezérfonal is egészen jól beválik. Azután az az ellenvetés is megszívlelni való, hogy valamely érzet lehet ugyan érzetnek gyöngé, de azért mégis sokkalta erősebb, mint az a bizonyos erős képzet, mely ismét lehet képzetnek erős, de azért még mindig sokkal gyengébb, mint a kérdéses érzet. A baj az — még pedig, elismerem, mindkét ellenfélre nézve, — hogy a képzetnek és érzetnek fokát megmérni nem lehet.

A tisztaság fokát, vagyis azt a tényt, hogy a szemléző lelkiállapotban a benyomásnak összes részleteit és pedig minden megerőltetés nélkül látjuk magunk előtt, míg ellenben képzeléskor jobbára csak egy többé-kevésbé elmosódott kép lebeg szemünk előtt, melynek részleteit csak jelentős szellemi erőlködéssel vagyunk képesek tisztázni, — ezt a tényt, mondom, mely első tekintetre nagyon is fölemlítésre méltónak látszik, itt szándékosan hagyom el, azért, mivel egyszerű, vagyis oly benyomásokat tartunk szemünk előtt, melyeknél nincsenek részletek. Nem lehet továbbá abba sem kapaszkodni, hogy tisztaság és intenzitás két egészen különböző dolog volna, mert a képzetnek elmosódott voltát tisztán az okozza, hogy az összbenyomásnak *egyes részei* feledésbe mentek, vagyis már nem hatnak *oly erősen* ránk, hogy tudatunkban tartsuk.

Nagyon jeles dolognak látszhatik továbbá valaki előtt, itt az érzékek kölcsönös ellenőrzésére hivatkozni. Ezen nézet

szerint a kriteriuma annak, vajjon csak képzet van-e a fejemben, avagy valóban előttem van-e az, a mit képzelek, mindenkor abban volna keresendő, vajjon egyéb érzékeim is nyerhetnek-e az illető *P*, képzelés avagy érzés adta kép részéről érzetet. avagy csak az az egy, melyhez ama *P* tartozik. Ha igen, úgy valódi benyomás, ha nem, akkor csak képzelet forogna fenn. — Nem lehet tagadni, hogy ez a kriterium életből merített dolog, mert oly esetekben, mikor valamely színes alakot látunk, mely valami tárgynak szokott megfelelni, és kérdésessé válik annak jelenléte (pl. a camera obscura alakjain): csakugyan többi érzékeinket szoktuk segítségül hívni, kiindulván abból az elvből, hogy ott, a hol tárgy van, egynél több érzéknek is kijut a benyomásból. — Mi mégis mellőzendőnek tartjuk ezt az eljárást a keresett kriteriumok sorából. nemcsak azért, mert egyéb érzések ilyenén segítségül vételének a lehetősége tisztán tárgyakat ábrázoló hallucinációknál, vagyis összetett benyomásoknál forog fenn, hanem mellőzendőnek tartjuk legfőképp azért, mert be lehet bizonyítani, hogy az, a ki ezen módszer szerint szerez magának bizonyosságot valamely adat realitása iránt, az azt tulajdonkép már meg is szerezte — egy másik módszer segélyével. Ugyanis, ha valaki a kérdéses segítségül-hívó módszerrel állapítja meg, hogy a zöld foltok, melyek szeme előtt úsznak, nem tárgyak, s viszont, hogy egy másik zöld folt, mely szintén szeme előtt lebeg, igenis tárgy, tesz az valami zöld papiros: az akkor, a mikor constatálja, hogy az egyik zöld folt adott tapintó érzetet, a másik pedig nem, nyilván tiszta különbséget tett egy tényleges és egy csak képzelt tapintó érzet között. mint a milyet ő egyaránt az összes zöld foltoktól várt. A kérdés tehát még mindig az marad: miféle segítséggel ismerte fel az illető a tapintó érzetet az egyik esetben valódinak és vette észre a második esetben, hogy azt csak várta, de el nem nyerte?

Nem volna továbbá helyes azt felvenni a valódi érzet kriteriumai sorába, — holott első tekintetre nagyonis ide valónak látszik, — hogy mindenkor az illető benyomással együttjáró következményeknek a beállta avagy elmaradása dönti el, vajjon valódi volt-e az érzet, avagy csak káprázat, hogy tehát ha kétkedő elmét ezen következmények fogják bizonyossá tenni. Mert itt megint felvetődik az a kérdés, honnan tudja, vajjon nem hallucinatio volt-e az a kérdéses következmény, pl. a vélt lövés után a füstszag, melyet állítólag észrevett.

Van azonban egy fontosabb körülmény. Egyes újabb psychologusok ugyanis azt vetették fel, hogy minden érzet, minthogy az idegeknek igénybevételével áll elő, bizonyos, az idegekre való ráhatásból származó mellékérzetekkel jár együtt. («Gefühl . . . des . . . organischen Ergriffen seins.» Horwicz.)¹ A további okoskodás már most az, hogy e mellékérzetek pusztá képzeteknél, minthogy ezek ilyen ráhatás nélkül keletkeznek, nem fordulhatnak elő, s így az elme a szerint, a mint ily mellékérzeteket érez avagy nem érez, nevezne valamely képet tényleges érzetnek, illetőleg képzetnek. — Ezen nézet ellen igen megszívlelni való ellenvetések merültek fel. Mindenekelőtt helytelen dolog képzet és érzet között abban az irányban keresni különbséget, hogy csak az egyiknél, az érzetnél volnának ideges, organikus processusok, a képzet pedig pusztá «lelki» productum volna. Tény, hogy úgy az egyik, mint a másik jelenség bizonyos idegműködéssel jár együtt, sőt tény az is, — némelyek legalább constatálták, — hogy a képzeteken is ki lehet mutatni mindazokat a «mellékérzeteket», melyekre itt hivatkozás történik, csakhogy csekélyebb fokon. (L. Horwicz. U. o.) Kevesebb súlyt tulaj-

¹ Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage. Halle, 1872. I. Theil, 297. lap és kk.

donítok azonban ama Horwicz-tól származó ellenvetésnek, mely szerint elménk nem szorult ama mozgásnak a megfigyelésére, melybe ezen mellékérzetek később tényleg átmennek, hogy különbséget tudjon tenni a valódi érzet és az érzetnek a képzete között. Nem szólva hozzá ahhoz, vajjon valósággal mozgás-érzeteknek, illetőleg az érzetből előálló mozgás előhírnökeinek kell-e a szóban forgó mellékérzeteket tekintenünk, csak azt jegyzem meg, hogy a megtámadott állítás nem azt hangoztatja, hogy magának a már beállott mozgásnak az észrevétele folytán ismeri fel elménk, hogy valódi érzetet kapott, — hanem csak annyit mond, hogy e mozgás-érzeteknek jelentkezése folytán. Már pedig az tény, hogy ezek a, bár mozgásra vezető érzetek oly gyorsan jelentkeznek, hogy e felől hátrán elfogadhatjuk őket ama megkülönböztető jelnek, melynek az alapján elménk ezt a szintén nagyon gyorsan beálló ítéletet kimondja. Fődolog mindenestre, hogy a kérdéses nézetben az okoskodásnak helytelen irányban való továbbszövéseitől megkülönböztessük a helyes alap gondolatot, s ilyennek én egyelőre azt tartom, hogy az érzetet mellékérzetek kísérik, melyek, épp úgy, miként az érzés kvalitatív tartalma maga is, jóval gyengébben jelentkeznek akkor, mikor az érzés helyett képzelés áll be.

Azt hiszem továbbá, nem nagyot tévedek, ha felteszem, hogy ezek a bizonyos mellékérzetek nemcsak az érzetből utóbb előálló mozgásnak, hanem ama másik mellékjelenségnek is a szülőanyja, melyek a «kellemes» és «kellemetlen» neve alatt ismerünk. Ismeretes dolog az, hogy számos közönbös természetű érzeteinken kívül mi némely érzetünket kellemesnek, a másikat kellemetlennek találjuk. A tudomány nem tűri a kivételeket, s mivel a jelen esetben plane azt látjuk, hogy bizonyos közönbös érzeteket is lehet kellő fokozással kellemesekké vagy kellemetlenekké tenni, hogy tehát az igazán közönbös érzetek száma körülbelől csekélyebb, mint

az árnyalatosaké: a psychologia nem azt a — szintén megszívlelni való — módszert fogadta el, hogy a közönbös érzeteket vegye normálisaknak és az árnyalatoknak keletkezésére keressen okot, hanem abból a feltevésből indul ki, hogy ama kellemes, illetőleg kellemetlen mellékérzetek kisebb-nagyobb mértékben minden érzetben benne vannak, (vagyis, hogy voltaképp minden érzetnek árnyaltnak kellene lennie), s hogy ama bizonyos közönbös érzeteknek csak az az oka, hogy ott az említett árnyalat nem jelentkezik oly erősen, hogy észre volna vehető.¹ Befolyt e módszer elfogadására nyilván az is, hogy könnyebb a megoldás, ha a közönbös érzeteket teszszük kérdés tárgyául, (melyekre az imént adott magyarázat igen közel esik), mint, ha az árnyalatok keletkezésére keresnénk okot. Én részemről, nem kutatván tovább e hypothesis indító okait, azt, mivel igen jól illik belé okoskodásom keretébe, elfogadom, hirdetvén, hogy még a legközönbösebb érzetben is van árnyalat, «tonus» — miként a psychologia mondja — vagyis olyas valami, a miből kellő fokozással vagy «kellemes», avagy határozott «kellemetlen» válhatik.

Ez az a pont már most, vagyis az *érzet-tonus* az, a mi-ben a képzet az érzettől, illetőleg a megfelelő két lelkiállapot egymástól a leghatározottabban különbözik. Míg ugyanis a jelen érzet a legkéjesebb gyönyörűség, avagy a legkinosabb szenvedés állapotát képes felidézni az emberre, addig ezen érzeteknek pusztá elképzelése már sem élvezettel, sem fájdalommal nem jár. A képzelt szín, képzelt accord, képzelt íz, szag vagy tapintó-érzet soha még megközelítőleg sem fogja azt a kellemes, esetleg kellemetlen érzetet bennünk fölkelteni, melyet a megfelelő valódi szín, accord stb. kelt. Nem azt jelenti ez, hogy ne volnánk képesek elképzelni azt, vagyis

¹ V. ö. *Horwicz* az idézett munka II. köt. 2-ik fele. Magdeburg, 1878. (a 28. laptól).

visszaemlékezni arra. vajjon az illető képzetnek megfelelő valóság közönbös, kellemes, avagy kellemetlen állapotba hozott-e bennünket. Mert, ellenkezőleg, tudja mindenki, hogy az ilyen körülményre néha tisztábban emlékszünk vissza, mint a benyomás qualitativ részére magára. De az a gondolat, *hogy A* benyomás kellemes állapotot okozott, még nagyon messze van magának e kellemes állapotnak érzetétől. Épp ezért én azt hiszem, el lehet fogadni azt a hypothesis, *hogy az említett mellékérzet és maga a qualitativ érzet közti arány nem marad meg akkor, a mikor az érzet képzetté homályosodott, hanem hogy ez a mellékérzet sokkal jobban elhomályosodik, mint maguk a qualitativ elemek.* — Ezt a hypothesis-t némileg valószínűvé teszi az *akarás* jelenségének lefolyása módja, mely, mint tudjuk, mindenkor valamely képzelt dolog megvalósulására irányul, tehát tulajdonkép arra, hogy bizonyos képzetünk a megfelelő érzettel cserélődjék fel. Tény már most, hogy nem bármely képzetünknek óhajtjuk a helyébe a megfelelő érzetet, hanem mindenkor csak azokéba, melyeknek megvalósulása valamiféle, akár magával a beköszönő jelennel együtt előálló, akár pedig ezzel hosszabb-rövidebb szálakkal egybefűzött *tetszést* ígér. Épp ezért azt mondhatjuk, hogy az akarás lelki tényének az *ős-typusa* a kellemes érzetre való törekvés, valamint hogy a *kellemes* annak legőseredetibb tárgya. — Ha már most az emberiség egy már meglévő lelki birtoknak a pusztá felfokozódását is nyereségnek tekintené, akkor tulajdonkép a közönbös, azaz érzetónus nélkül való, *tetszést* nem ígérő képzeeteinek megvalósulására is épp úgy törekedjék, mint a többiekére. Az a tény tehát, hogy csak a *tetszést* ígérőnek a megvalósodására törekszünk, arra vall, hogy az emberi elme magát akkor, mikor amaz óhajtott dolgot csak képzeli, valamiben szegényebbnek, valaminek *hiányát* érzi, olyasminek, mit a valóság megadhatna; s ez nyilván nem egyéb, mint a kérdéses érzet-

tónus, mely ha fenti megállapodásunk szerint a képzetben megvan is, mindenesetre oly csekély mértékben van meg, hogy elménk meg sem érzi.

Végző megállapodásunk tehát az, hogy a képzet és megfelelő érzet közti különbség abban az esetben, ha élénk, tónusos érzetekről van szó, sokkal több, mint csupán fokbeli különbség, mert a képzet ez esetben nem pusztán arányosan kibebített kiadása az érzetnek, hanem torzképe, minthogy ennek egyik eleme a képzetben aránytalanul jobban megkibebített, mint a többi, a kvalitatív rész. Ellenben, ha közönbös érzetekről van szó, *lehet* a képzetet az érzet arányosan kibebített másának tekintenünk, a mennyiben legáltalább semmivel sem bizonyíthatnók azt a föltevést, hogy ezen érzeteknek a valóságban is alig érezhető tónusa a képzetben még nagyobb mértékben kibebédné, mint maga a kvalitatív rész.

A normalis alkatú emberi léleknek ennyi különböztető jegy képzet és érzet között teljesen elég. A felfokozott mellék-érzetek még a közönbös valóságot is oly sajátos zománczczal lepik el, hogy teljesen képtelenségnek látszik, hogy az élelke elme a kettőt egymással összetéveszse. Azokban az esetekben, mikor nem tudjuk, nyertünk-e érzetet, avagy csak káprázat volt-e az egész, mindössze a figyelem hiánya forgott fenn, s a kérdés egy agyi innervatio megindítása, vagyis, műszó nélkül, a figyelem megfeszítése útján azonnal megoldható. Például mikor nem tudom, hallottam-e harangszót vagy nem. A figyelem szerepe ilyenkor annyi, hogy távol tartja az érzet tiszta élvezetét zavaró, azt meghamisító mellékbenyomásokat. Hogy a főkülönbség képzet és érzet között ezeknek fokában áll, az is mutatja, hogy oly lelkiállapotokban, melyeket általán a képzelő erő felfokozódásának szoktak definiálni, — értem a hallucinatio és örület állapotait. — az elme a maga képzetait tényleg valóságnak veszi. Még jobb

védelem a szóban forgó nézetre az a körülmény, hogy a képzelés lelkiállapotát az újabb psychologia olyasminek tekinti, mint az egyszer megpendített húrnak a kihangzását. Valamint a kihangzás csak abban különbözik az első megpendített hangtól, hogy ennél gyengébb, úgy a képzelés lelkiállapotát is egyszerűen az idegek egy gyengébb felhangoltságának fogjuk definiálhatni, mint a milyen az érzés. Következik, hogy ezen gyengébb hangoltságból előálló képet — a képzetet — is csak fokban különbözönek, azaz gyengébbnek fogjuk tekinthetni, mint a mely az első megpendítésből — az érzésből — keletkezik.

Posch Jenő.

A MODERN PRAERAFaelista Művészet.

Franciaország ötven év óta fáradhatlanul termeli s küldi szét az egész művelt világba a művészet újabb s újabb hitvallásait. A művészeti vezérlő eszmék e század végén csaknem kivétel nélkül Párisban keltek szárnyra s többé-kevésbé változtatott alakban bekalandozták a művészet otthonait, a maguk szolgálatába szerződtették a művészeket, felidéztek a kritika, a műbölcsélet, sőt a rokon szépirodalom pártharczát, s mikor mindenfelé az eszmék és elvek zavarát hozták létre, nagyhamar letűntek az actualitás láthatáráról. Minden valóság szerint csak a jövő műtörténetíróinak könyveiben fognak újból feltámadni.

A századvég művészeti elveit egyaránt jellemzi a rögtönzés és az ebből folyó rövid élet. Egy modern drámaíró, maga is tevékeny apostola az új eszméknek, azt állította, hogy egy-egy új irányeszme átlagos élettartama 20—25 évre tehető. A művészeti új elvek szaporasága s gyors halála még a drámaíró e satirikus calculusára is ráczáfol, mert hisz az utolsó ötven év alatt legalább húsz oly művészeti irány született s halt meg, melyek mind pontosan körülírt, szabatosan meghatározott programot tűztek ki, mind megteremtették az ezen programnak megfelelő műveket, s így mindenkép helyet kérnek a maguk számára a műtörténelemben.

Azok, kik századunk culturájának, szellemének megállapításával foglalkoznak, nem fogják szemponton kívül hagy-